

RAZVOJ MEKTEPSKE POUKE U BOSNI I HERCEGOVINI DO DRUGOG SVJETSKOG RATA

Elvir DURANOVIĆ
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
elvir.duranovic@iitb.ba

SAŽETAK: Autor u radu prati razvoj mektepske pouke od uspostave osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini do kraja Drugog svjetskog rata. Tokom osmanske uprave mektepska pouka u Bosni i Hercegovini nije se razlikovala od drugih dijelova države, a njena primarna svrha bila je da djeca nauče čitati Kur'an i osnove iz vjeronauke. Prva stvarna reforma mektepske nastave desila se krajem XIX stoljeća osnivanjem mektebi-ibtidajija – reformiranih mekteba, u početku u gradskim centrima, a kasnije u većini gradova u Bosni i Hercegovini. Autor u tekstu donosi dokumente na osnovu kojih su uspostavljene prve mektebi-ibtidajije, a potom prati reforme Nastavnog plana i programa u njima do ukidanja 1931. godine. Posebnu pažnju autor je posvetio Prvoj islamskoj prosvjetnoj anketi koja je inicirala reformu mektepske pouke u osnovnim sibjan-mektebima i reformiranim mektebi-ibtidajijama. Podjela na ova dva tipa mekteba potrajala je do 1931. godine kada je usvojen jedinstveni Nastavni plan i program za sve mektebe u Bosni i Hercegovini. Ovaj Nastavni plan i program, uz manja proširivanja, ostao je na snazi do kraja Drugog svjetskog rata.

Cljučne riječi: mekteb, mektebi-ibtidajije, sibjan-mektebi, mektepska pouka, reforma mektepske nastave, Prva prosvjetna anketa

Mektepska pouka u Bosni i Hercegovini od XV do kraja XX stoljeća

Do osvajanja Bosne i Hercegovine 1463. godine Osmanska država imala je izgrađen sistem islamskog vjerskog obrazovanja čiju strukturu su činile osnovne škole, mektebi i srednje škole, medrese. Primarna svrha mekteba bila je da učenik nauči čitati Kur'an na arapskom jeziku i stekne osnovna znanja o islamu. (Čurić, 1983:40) Od polovine XV stoljeća i izgradnje prvih džamija u našoj zemlji uz džamije se grade i mektebi. Do osnivanja prvih medresa početkom XVI stoljeća,

nastavu u mektebima uglavnom su izvodili osmanski imami na turskom jeziku jer nije bilo imama Bošnjaka. Od XVI stoljeća na dužnost muallima u mektebima počinju se imenovati Bošnjaci školovani u Sarajevu i drugim gradovima u kojima postoje medrese, ali se mektepska nastava i dalje, u najvećoj mjeri, održavala na turskom jeziku. Naime, nastava u mektebima organizirana je po uzoru na mektebe osnivanane u drugim krajevima velike Osmanske države. Nastavnu osnovu u mektebima činili su udžbenici iz: tedžvida (pravilnog učenja Kur'ana), fikha (obredoslovlja), akaida (islamskog vjerovanja) i

ahlaka (etike). Budući da nije postojao jedinstven plan i program rada u mektebu, imami su tokom osmanskog perioda do početka XIX stoljeća koristili udžbenike koje su imali na raspolaganju, odnosno, udžbenike na arapskom ili turskom jeziku po kojima su oni učili u medresi.¹

Od polovine XVI stoljeća u širu upotrebu ulazi Birgivijina *Vasijetnama*² koja će postati ključni vjeronaučni

¹ O udžbenicima koji su se koristili u mektepskoj nastavi u Bosni i Hercegovini do XIX stoljeća vidi: Čurić, 1983:40-42.

² O Birgivijinoj *Vasijetnami* vidi: Kasumović, 1991:22-28.

mektepski udžbenik u kasnijim stoljećima osmanske vlasti. (Kasumović, 1999:89) Ovaj udžbenik je kasnije prerađen i preveden na bosanski jezik te u formi pitanja i odgovora izučavan u okviru mektepske nastave. Prerađeni Birgivijin *Ilmihal* na arabici započinje ovako:

*Jesi li mu'min? Jesam Hakka.
Iman je moj sifaf.*

Šta je mu'min? Mu'min je oni čovik što no srcem viruje i jezikom ikrar čini što je Bog džellešanuhu poslao i Džibril Emin od Boga džellešanuhu donio ono je sve hakk.

Zatim se u *Ilmihalu* govori o tome: šta je iman, islam, koji su islamski šarti, a potom se ponovo detaljnije govori o svakom imanskom šartu. Na kraju *Ilmihala* su savjeti o moralnom životu. (Kasumović, 1991:24-28) Od početka XIX stoljeća bošnjački autori, poput Ilhamije i Hume, pišu *Ilmihale* sa sličnom sadržinom. Ilhamijin *Ilmihala*³ je u formi pitanja i odgovora, dok je Humin⁴ napisan u stihovima. Ilhamija na početku svog *Ilmihala* objašnjava 54 farza koje svaki pravi vjernik treba znati, vjerovati i izvršavati. To su: 5 islamskih; 3 farza u postu; 22 u namazu; 7 prije namaza, 5 u namazu, 4 abdestka, 3 gusulska i 3 tejemumska; 3 hadžska; 1 zečatski; 6 imanskih i 14 sifata. Iza 54 farza Ilhamija navodi 12 namaskih vadžiba, a potom veći dio *Ilmihala* posvećuje savjetima muslimanima o tome kako postupati u različitim stanjima *Ilmi hal* (recimo, kad se jede, kad se kihne, i sl.) i raznim savjetima o životu na ovom i na budućem svijetu. (Duranović, 2017:279-300) U kasnijim vremenima ilmihali neće mnogo odstupiti od Ilhamijine forme, s tim što će se objašnjavanju islamskih i imanskih šarta posvećivati više pažnje. Prvi štampani ilmihal na bosanskom jeziku pod naslovom *Od virovanja kitaba* napisao je Mehmed

Zaim Agić. Ilmihal je objavljen u Istanbulu 1868. godine.

Nastava iz arapskog jezika u okviru mektepske pouke tokom osmanskog perioda bila je posebno komplikovana jer u početku nisu postojale sufare⁵, tako da se svaki muallim kako je znao i umio trudio da djecu nauči harfovima. Muallimi su prilikom objašnjavanja novih lekcija koristili terminologiju na turskom jeziku, što znači da su djeca prvo morala naučiti tu terminologiju kako bi uopće znala o čemu muallim govori. Na primjeru opisa mektepske nastave s kraja XIX stoljeća iz Kulen-Vakufa pokazat ćemo svu zamršenost nekadašnjeg učenja arapskog alfabeta. Djeca su prvo učila izgled svakog harfa. Svaki muallim je imao svoj sistem opisivanja harfova. U Kulen-Vakufu to se činilo ovako: *Elif* (ا) je pružen kao štap; *be* (ب) je kao tekne (korito) i nokta (tačka) do mene; *te* (ت) je kao tekne i dvije nokte do hodže; *se* (ث) je kao tekne i tri nokte do hodže; *džim* (ج) je kao srp i ima noktu u truhu, itd. Kada učenici nauče izgled svakog harfa, učili su nokte ili tačke: *bir* (jedna) nokta, *iči* (dvije) nokta, *uč* (tri) nokta. *Sukun* su muallimi nazivali *tutar* (šupalj), a *teštid* – *zubat*. Iza toga učila se *Elifna sufara*, odnosno spajanje harfova s *hareketima* koji su se zvali: *fetha* – *usutn*; *kesra* – *esre*; *damma* – *orto*. Učenici su prvo učili harf *elif* (ا) i sve moguće varijante u kojima se ovaj harf može naći s *hareketima*: *e* – *elifustun* (ا); *i* – *elifese* (ا); *u* – *elifoto* (ا). Potom su učili sve kombinacije s harfom *b*: *be* – *beustu* (ب); *bi* – *bese* (ب); *bu* – *beoto* (ب), itd. Iza toga bi se učili svi harfovi u kombinaciji s *tenvinima* koje su tadašnji muallimi nazivali: *en* – *elifičosto* (ا); *in* – *elifičese* (ا); *un* – *elifičoto* (ا); *ben* – *beičosto* (ب); *bun* – *beičoto* (ب). Naprimjer, muallim bi učenicima rekao: *Beičoto*, a oni su u tablice pisali – *bun* (ب). Nakon što bi savladali sve kombinacije svakog

harfa s *tenvinima*, muallim bi učenike podučavao svim kombinacijama jednog harfa s drugim. Naprimjer, *elif* i *b* su se mogli naći i u sljedećim kombinacijama: *eb* – *elifbeustu* (ب); *ib* – *elifbese* (ب); *ub* – *elifbeoto* (ب), itd. Na kraju, kada bi učenici savladali sve moguće kombinacije sa svim harfovima, muallim bi ih podučavao prvo riječima iz Kur'ana, a potom i rečenicama ili ajetima. Koliko je ovaj metod izučavanja arapskog alfabeta bio komplikovan, pokazat ćemo na jednom primjeru. Kako bi u svoje tablice zabilježili prvi ajet iz poznate kratke sure El-Mesed, (تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ) muallim je učenicima diktirao: *Tebeustu beteustu jeustu delieustu elifistu beičese lamustu beustu beičese tebeustu beteustu*. (Alić, 1942:7)

Dakle, izučavanje arapske sufare bilo je izuzetno komplikovano, tako da ne čudi što su neki učenici godinama učili arapsku početnicu, a da je nikada nisu savladali. Ipak, kada bi nakon napornog rada učenik savladao *Elifnu sufaru*, tada bi počinjao izučavati *Ammenu sufaru*, zapravo, učio je kratke sure iz 30. džuzua u Kur'anu, a da prouči hatmu kod muallima trebalo bi mu nekoliko godina. (Alić, 1942:7)

Teorijski dio mektepske nastave, pak, tokom osmanskog perioda i kasnije nazivao se *sabah*, a podrazumijevao je da svaki učenik individualno uči pred efendijom sure i dove potrebne za klanjanje namaza, a potom da uči kako se klanja svaki namaz počevši od *sabaha*.

Tokom cijelog osmanskog perioda i u prvim decenijama austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, organizacija nastave bila je prepuštena i u potpunosti je zavisila od muallima. Opisujući nastavni proces u mektebu krajem XIX stoljeća, Husein Alić piše: "Mektebi su se zvali po imenu muallima koji je predavao u tom mektebu. Bilo je svakom na volju, u koji će mekteb ići, a mogao si lako bez

³ O Ilhamiji i njegovom *Ilmihalu* vidi: Duranović, 2017:263-300.

⁴ O Omeru Humi i njegovom ilmihalu *Sehletul-vusul* vidi: Kemura, 1969:208-223.

⁵ Tokom XIX stoljeća iz Istanbula su

se dobavljale tzv. *Stambolske sufare* nepoznatog autora. Ove sufare na prvoj stranici imale su napisane sve harfove i dijakritičke znakove kao i znakove za vokalizaciju. Na narednim stranicama

bili su ispisani svi mogući spojevi svih harfova. Prva arapska početnica namijenjena Bošnjacima jeste *Bosanska elifnica* čiji je autor Ibrahim Berbić iz Tuzle, a štampana je u Istanbulu 1886. godine.

ikakve zapreke pobjeći iz jednoga u drugi mekteb. Nije se vodila nikakva evidencija o tom. Nije bilo ni upisa ni izpisa, ni školarine, ni razrednice, ni priručnog, ni glavnog imenika, ni opravdanih, ni neopravdanih sati, a o kakvim svjedočbama nije bilo ni glasa. Učenici nisu bili svrstani po razredima, ili odjeljenjima. Svaki je učenik za se predočivao razred. Kad si god došao u koja god godišnja doba u mekteb, počeo si učiti od elifne sufare, pa prema uspjehu si napredovao. Mogao si i nekolike godine ostati u elifnoj sufari i da ne makneš nikud dalje. Učenje je bilo skroz mehaničko i što si naučio na pamet, ono si i znao. Uč(dž)benik je slabo pomagao. Svaki je učenik bilježio voskom mjesto, do kojeg je u sufari dopro. Ako si koji dan ili heftu izostao od mekteba, čeka te tvoja lekcija. Nisu mogli ostali učenici otići izpred tebe, jer nije bilo zajedničkih lekcija. Koliko je bilo učenika u mektebu, onoliko je bilo i raznih lekcija.” (Alić, 1942:7)

O vaspitnim mjerama s kojima su se muallimi služili u mektebima, od šibanja djece, preko smokvica (učenic bi prste jedne ruke skupljao jedan uz drugi, a zatim bi ga muallim šibom udario po jagodicama prstiju), do klečanja golim koljenima na pjesku, dovoljno govori stih iz narodne pjesme u kojem neka djevojka opisuje strah koji je osjećala tokom mektepske nastave:

*Moj mejtefe, moj veliki strahu!
Dosta sam ti straha podnijela!
Dok sam sitnu knjigu naučila!*
Ćurić, 1983:38)

Nastava u reformiranom mektebu – mektebi-ibtidaiji

U martu 1890. godine Zemaljsko vakufsko povjerenstvo je usvojilo zaključak da se u Sarajevu ustanove reformirani mektebi (mektebi-ibtidaije).⁶ Reforma obrazovnog sistema u Osmanskoj državi započeta je u vrijeme sultana Abdulmedžida, što je odgovaralo i austrougarskim vlastima koje su poslije okupacije Bosne i Hercegovine podržavale aktivnosti

odgovornih u Islamskoj zajednici oko reforme mektepske nastave. Čak je Benjamin Kallaj⁷ tvrdio da je otvaranje mektebi-ibtidaija bila njegova ideja. (Bogičević, 1965:238) Prema prijedlogu Zemaljskog vakufskog povjerenstava, mektebi-ibtidaiju su upisivali učenici od 5. do 7. godine. Nastava u mektebu trajala je tri godine. Školska godina započinjala je 1. oktobra. Nastavna osnova u početnim godinama bila je ista kao u starim sibjan-mektebima, s tim što je gradivo bilo raspoređeno po predmetima, tako da su muallimi uz individualni rad bili u prilici koristiti i frontalni oblik rada. Nastava je trajala dnevno 6 časova. Ujutro od 7 do 11 sati, te od 12 do 14 sati. (Izvjestaj, 1906:156) Kasnije su u nastavi mektebi-ibtidaija uvedeni svjetovni predmeti.

Prvi mektebi-ibtidaije osnovani su u Sarajevu 1890. godine, a već 1892. u Mostaru (Mektebi, 1891:3), a ubrzo i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine. Do 1906. godine otvoreno je 85 mektebi-ibtidaija u kojima je radilo 208 muallima. (Izvjestaj, 1906:156) Da bi se osigurao adekvatan kadar za rad u mektebi-ibtidaijama, u januaru 1892. godine otvoren je Darul-mualimin, Učiteljska škola. (Brdar, 1985:24)

Iako se smatralo da će otvaranjem mektebi-ibtidaija stari sibjan-mektebi prestati s radom, to se nije desilo. Naprotiv, budući da su se mektebi-ibtidaije uglavnom otvarale u većim mjestima, u manjim mjestima i selima i dalje se mektepska nastava odvijala u sibjan-mektebima, kojih je u Bosni i Hercegovini do 1915. godine bilo 1233. (Brdar, 1985:24) Kao posljedica izuzetno komplikovanog sistema nastave, znanja koja su djeca u to doba dobivala u mektebima bila su skromna i na kraju su se svodila na memoriranje kraćih sura iz Kur’ana, znanje o klanjanju propisanih namaza, te imanskim i islamskim šartima, kako je to definirano u ilmihalima

na bosančici koji su bili u upotrebi u mektebima do početka XX stoljeća.

Otvaranje svjetovnih osnovnih škola u godinama poslije austrougarske okupacije otvorilo je oči muslimanskoj vjerskoj inteligenciji koja je, svjesna zaostalosti mektepske nastave, u prvim godinama XX stoljeća glasno prozivala vrh Islamske zajednice da poduzme korake u cilju reforme nastave u islamskim obrazovnim ustanovama, prvenstveno mektebima i medresama. (Vidi: Durendiš, 1906/7:170-173) Kao odgovor na sve snažnije zahtjeve za reformom vjerskog obrazovanja, u Sarajevu je koncem decembra 1910. i početkom januara 1911. godine održana Prva prosvjetna anketa. Među važnijim zaključcima Ankete vezanim za nastavni proces jesu: da se nastava održava na bosanskom jeziku; da se u mjestima u kojima postoji osnovna škola osnivaju *ibtijat sunufi* (pripremni mektebi); te da se u mjestima u kojima nema osnovnih škola utemelje petogodišnje mektebi-ibtidaije u kojima bi djeca stjecala vjersko i svjetovno obrazovanje. Posebna pažnja posvećena je reformi osnovnih sibjan-mekteba. Zaključeno je također da sibjan-mektebi traju tri godine te da se u njima u tri razreda izučavaju sljedeći predmeti:

- prvi razred: *Elifba* (sufara) za arapski i bosanski jezik (arabica), učenje Kur’ana bez tedžvida;
- drugi razred: Kur’an, tedžvid i *Ilmihali* I, II,
- treći razred: Kur’an, tedžvid i *Ilmihali* III i IV.

Nastava u ovim mektebima počinjala bi 1. septembra, a završavala 30. juna. Mektebi bi bili mješoviti, muško-ženski. (Hasanović, 2004:172-173) Što se mektebi-ibtidaija tiče, u Anketi su razmatrane različite opcije, od otvaranja petogodišnje mektebi-ibtidaije u mjestima gdje nema škole, do otvaranja trogodišnje ibtidaije u

⁶ “Zaključak glede ustanovljenja mektebi ibtidaija”, Arhiv GHB biblioteke, ZVP-5, 1112, od 23. marta 1890.

⁷ Zajednički ministar finansija Austro-Ugarske Monarhije i upravitelj nad Bosnom i Hercegovinom u tom periodu.

mjestima gdje ima škola. U svakom slučaju, bošnjačka muslimanska djeca bila su obavezna pohađati mektebi-ibtidaiju. Nakon završene trogodišnje ibtidaije djeca su bila dužna upisati se u osnovnu školu. Također, bilo je predviđeno da nastava u ibtidaiji sedmično traje dvadeset i dva časa. U prvom razredu, kao i u sibjan-mektebima, djeca bi izučavala: *Elifba* (sufara) za bosanski (arebica) i arapski jezik i učenje Kur'ana bez tedžvida. U ostalim razredima izučavali bi se Kur'an i vjeronaučno gradivo po *Ilmihalima*. U petorazrednim ibtidajama koje bi se osnivale u mjestima bez osnovne škole, svjetovne predmete predavali bi učitelji. (Brdar, 1985:24-25)

Sumiraju li se teme o kojima se raspravljalo na prvoj Prosvjetnoj anketi i usvojeni zaključci, vidljivo je da je vrh Islamske zajednice nastojao riješiti ključni problem, a to je kako osigurati da djeca dobiju kvalitetno vjersko znanje, a da u isto vrijeme ne zaostaju za ostalom djecom u osnovnim školama. Mektebi-ibtidaije su, dakle, poslužile kao svojevrsna zamjena za osnovu školu tamo gdje ove nije bilo. Vidljivo je, također, da su na Anketi predloženi Nastavni planovi i programi za sibjan-mektebe i mektebi-ibtidaije, barem što se tiče vjerskih predmeta, bili isti, iako se to u praksi uglavnom nije poštovalo.

Poredeći nastavu u sibjan-mektebu i u mektebi-ibtidaiji, rahmetli Muhamed Seid Serdarević je tri godine nakon prve Prosvjetne ankete 1914. zabilježio da se nastava u dobrim mektebi-ibtidajama održava po modernim metodama i prema novim udžbenicima na bosanskom jeziku, dok se u lošim sibjan-mektebima ništa nije promijenilo u odnosu na nastavu iz turskog vremena. U tom smislu on tvrdi: "Između lošeg starog sibjan mekteba i dobre mektebi ibtidaije postoji velik razmak, gotovo koliko od mašrika do magriba. Ali, između dobra sibjan mekteba i loše mektebi ibtidaije nema razlike ni koliko među provincijalnim i sarajevskim medresama." (Serdarević, 1914:4-5) Muallim je, dakle, bio ključni faktor od kojeg je u cijelosti zavisio kvalitet nastave

u mektebu, svejedno da li se radilo o reformiranoj mektebi-ibtidaiji ili o starom sibjan-mektebu.

Muallimi su za nastavu u mektebima do 1914. godine imali na raspolaganju nekoliko novijih udžbenika, sufara, tedžvida i ilmihala na bosanskom jeziku pisanih arebicom. Stare "carigradske sufare" zamijenile su nove sufare:

- 1) *Mefassal elif-ba arebi Opširni arapski alfabet*, autor Ahmed Sabit Ribić, štampana 1889. i 1907.
- 2) *Sufara za prvi razred*, autor Muhameda Murada Hulusija, objavljena 1907.
- 3) *Elifba arebi*, autor Salih Emin Aličehajić, štampana 1910.

Iz tedžvida koristili su se udžbenici:

- 1) *Tedžvid edaijei bosnevi*, autor Ibrahim-Salih Puška, objavljen 1904.
- 2) *Tedžvidi inas*, autor Sejfulah Proho, štampan 1907.

Od vjeronaučnih udžbenika (ilmihali) pisanih arebicom, muallimima su bili na raspolaganju:

- 1) *Birgivija* (ilmihal), prijevod Džemaludin Čaušević, objavljen 1908.
- 2) *Durijekta terdžumesi*, prijevod Sejfulah Proho, štampan 1911. Radi se o prijevodu udžbenika iz akaida i fikha pisanog na turskom jeziku koji se dugo godina izučavao u bosansko-hercegovačkim medresama.
- 3) *Šuruti islam*, autor Mehmed Ramić, objavljen 1911.
- 4) *Usulu dinije*, autor Muhamed Seid Serdarević, štampan 1913. To je moderni udžbenik za mektebe u kojem je Serdarević u formi pitanja i odgovora obradio glavne teme iz islamskog vjerovanja i obredoslovlja.⁸

Muallimi su, dakle, u prvom desetljeću XX stoljeća imali na raspolaganju novije mektepske udžbenike, ali, shodno izvještajima iz tretiranog perioda, ovi udžbenici nisu bili u široj upotrebi i rijetko su ih koristili

muallimi u sibjan-mektebima, već su uglavnom korišteni u mektebi-ibtidajama kojih je bilo znatno manje u odnosu na sibjan-mektebe. S obzirom na to da je 1915. godine u Bosni i Hercegovini bilo 1233 sibjan-mekteba, dok je godinu ranije (1914) bilo ukupno 214 mektebi-ibtidaija, jasno je da ogroman broj djece, ni dvadeset i pet godina nakon otvaranja prvih mektebi-ibtidaija, nije bio obuhvaćen reformom mektepske nastave.

Izgleda da se preko te činjenice jednostavno prelazilo jer je Islamska zajednica insistirala na uređivanju samo mektebi-ibtidaija. Tako je Vakufsko-mearifski sabor u saradnji s Ulema-medžlisom na drugom redovnom zasjedanju 27. decembra 1913. godine usvojio *Propis o obaveznom pohađanju mektebi-ibtidaija za muslimansku djecu u Bosni i Hercegovini*. Ovim *Propisom* (čl.1) predviđeno je da su muška djeca najkasnije po navršenoj sedmoj godini, a ženska djeca po navršenoj šestoj godini, dužna pohađati dvije godine mektebi-ibtidaija ako u džematu postoji osnovna škola, a ako nema osnovne škole, onda tri godine. Za razliku od nekadašnje prakse da djeca upisuju mektebe u bilo koje doba godine, *Propisom* je naloženo (čl. 3) da se djeca u mektebi-ibtidaiju primaju samo na početku školske godine. U slučaju seljenja roditelja iz jednog mjesta u drugo, dijete se u drugom mjestu upisuje u isti razred koji je pohađalo prije seljenja. Brigu o mektebima vodili su mektepski odbori čija je primarna zadaća bila da vode računa o upisu djece u mekteb i da nadziru redovitost pohađanja mekteba. Po pravilu, džematske odbore sačinjavali su: predsjednik džematskog odbora (mutevelija) i dva člana koja bira džematska skupština (medžlis). Djeca koja nisu bila u mogućnosti pohađati mektebi-ibtidaiju, bila su dužna upisati se u sibjan-mektebe (čl. 16). Također, *Propisom* je regulisano da su roditelji koji nisu vodili

⁸ O mektepskim udžbenicima objavljenim prije 1914. godine vidi: Sokolović, 1955.

računa o upisu djece u mektebe mogli biti kažnjeni novčanom globom (čl. 21-22). (Propisi, 1913:1-2) Donošenjem *Propisa o obaveznom pohađanju mektebi-ibtidajja* bilo je predviđeno da se nastava u ovim školskim zavodima uredi. Nažalost, početak Prvog svjetskog rata to je odgodio, tako da se po ovom pitanju do 1920-ih godina nije učinilo mnogo. Naime, u dopisu Saborskog odbora upućenog Ulema-medžlisu 14. septembra 1921. godine konstatuje se: "U tom slučaju valja u prvom redu jasno i nedvoumno reći: je li potrebna i apsolutno nužna mektebi ibtidajja, odnosno, sibjan mekteb, ili se oni mogu nadomjestiti vjeronaučnom obukom u osnovnoj školi. Danas u tom pogledu imamo potpunu anarhiju: negdje trirazrednu, negdje dvorazrednu ili čak jednorazrednu ibtidajju; negdje ihtijati sunuf (pripremni tečaj) ili sibjan mekteb, a u mnogim mjestima i sve češće ehali-ju, koja neće ni u jedan taj zavod, već ravno šalje djecu u školu, da u vjeronaučnoj obuci stvori jednu užasnu mješavinu, pravi darmar. Dodamo li tom šarenilu propis statuta o obaveznom pohađanju mektebi ibtidajja, koji se gotovo nigdje ne poštuje, jasno je kao na dlanu da treba smjelo rasjedi ovu rak ranu." (Naša vjeronaučna, 1922:2) No, na stvarnom sređivanju prilika u mektebima do 1928. godine malo se uradilo. Sibjan-mektebi su i dalje bili prepušteni volji muallimā koji su u njima nastavljali raditi po starom sistemu, dok su mektebi-ibtidajje polučile određeni uspjeh, ali je on bio ograničen činjenicom da ih je pohađao znatno manji broj bošnjačke muslimanske djece.

Također, a to će se posebno pokazati u periodu između dva svjetska rata, Islamska zajednica je mnogo više pažnje posvećivala vjeronauci u osnovnim i srednjim školama s obzirom na to da su za vjeroučitelje birani izvrsni alimi, a za vjeronauku su pisani moderni udžbenici, dok će, posebno u mnogobrojnim sibjan-mektebima, nastaviti predavati slabije obrazovani muallimi, tek u pojedinim segmentima prilagođavajući nastavu modernim pedagoškim standardima.

Reforma mektepske pouke 1931. godine

Reformom nastave u oba mekteba organi Islamske zajednice počeli su se intenzivnije baviti početkom 1928. godine kada je Vakufsko-mearifski sabor donio *Uredbu o nastavi u muslimanskim vjerskim zavodima* kojom su tretirani položaji: sibjan-mekteba, mektebi-ibtidajja i medresa u obrazovnom sistemu Zajednice. *Uredba* se bavila i statusom imama, muallima i muderisa kao lica zaduženih za realizaciju nastavnog procesa u ovim zavodima. (Uredba, 1927/8:341-342) Na istoj sjednici na Saboru najavljena je reforma Nastavnih planova i programa za mektepsku pouku. Također, Sabor je donio odluku da se osnuje fond za objavljivanje novih udžbenika za mektebe. (Uređenje, 1928:2)

Poslije usvajanja Ustava IVZ Kraljevine Jugoslavije i dolaska Salim-ef. Muftića na čelo Ulema-medžlisa, Islamska zajednica je 1931. godine izvršila korjenitu reformu mektepske pouke. Na sjednici održanoj 19. marta 1931. godine Ulema-medžlis u Sarajevu donio je odluku da se u onim mjestima gdje nema narodne osnovne škole, ili gdje postoji škola, ali se za drugi razred prijavi barem 20 učenika, otvore dvogodišnji mektebi. Jednogodišnji mektebi otvorit će se u svim ostalim mjestima ako se u njih upiše minimalno 20 učenika. (Prvi izvještaj, 1932:17) Važno je napomenuti, iako se to u odluci Ulema-medžlisa ne naglašava, da su u to doba bošnjačka muslimanska djeca i prema državnom zakonu bila obavezna pohađati mekteb jednu ili dvije godine prije upisa u narodne osnovne škole u kojima su obavezno pohađala nastavu iz predmeta vjeronauka. Ovom odlukom Ulema-medžlis ukinuo je raniju podjelu mekteba na sibjan-mektebe i mektebi-ibtidajje koja nije polučila željenim rezultatima niti je njome, na najširem planu, ispunjen očekivani cilj mektepske nastave. Umjesto rada na poboljšanju mektebi-ibtidajja, što je bila praksa do tada, Salim-ef. Muftić je kao predsjednik Ulema-medžlisa smatrao da je reformom potrebno obuhvatiti cjelokupnu mektepsku

nastavu. U tom smislu je Ulema-medžlis i donio gornju odluku. Uz to, u saradnji s vrsnim muallimima i didaktičarima tog vremena, Ulema-medžlis je na sjednici održanoj 22. jula 1931. godine usvojio novi Nastavni plan i program za jednogodišnje i dvogodišnje mektebe s rasporedom gradiva. Prema ovom Nastavnom planu i programu napisani su i štampani udžbenici mektepske nastave na latinici *Uputa u početnu islamsku vjersku nastavu u osnovnim školama i mektebima*, autora Salih-ef. Abdića, i *Mali ilmihal*, autora Sulejmana Mursela, koji je za mektebe štampan na arabici s obzirom na to da su djeca vrlo rano, od napunjene šeste godine, pohađala mekteb i osim arapskog nisu poznavala drugo pismo.⁹ Oba pomenuta udžbenika koristila su se i u osnovnoj školi, čime je ostvarena željena interakcija između mektepske pouke i nastave iz predmeta islamska vjeronauka u osnovnoj školi. Također, Ulema-medžlis je naložio da se, koliko je moguće, unutarnja organizacija mekteba uredi na sličan način kao u državnim školama. Kako bi imao uvid u stanje po mektebima i bio u mogućnosti iz godine u godinu voditi statistiku mekteba, Ulema-medžlis je zadužio sva sreska vakufsko-mearifska povjerenstva da na početku svake školske godine sačine izvještaj o mektebu koji je trebao sadržavati podatke o: mektepskoj zgradi, upisanoj djeci, terminima izvođenja nastave i nastavnom osoblju (muallimima). (Prvi izvještaj, 1932:8) Te prve školske 1931/32. godine u Bosni i Hercegovini bilo je otvoreno ukupno 936 mekteba koje je pohađalo 43 778 djece. U mektebima je radilo 1 026 muallima. (Prvi izvještaj, 1932:79)

Prema Nastavnom planu i programu u jednogodišnjim mektebima bilo je predviđeno da djeca nauče arapsko pismo prema početnici *Elif bai arebi* i da glatko znaju čitati Amme džuz i Jasini-šerif. Iz akaida su trebali

⁹ Latinicu i ćirilicu djeca su učila tek u osnovnoj školi koju su, kako smo naglasili, bila dužna pohađati nakon školovanja u mektebu.

poznavati imanske šarte; iz ibadata – uzimanje abdesta i klanjanje namaza (samo da im se pokazuje kako se uzima abdest i klanja namaz); iz ahlaka – dužnosti prema roditeljima, muallimu i starijima, lijepo ponašanje prema drugovima, vladanje u domu i izvan njega, ljubav prema roditeljima, Svevišnjem Bogu, Resulullahu i neka dobra i loša svojstva. Polaznici jednogodišnjeg mekteba bili su dužni napamet naučiti: E'uzu, Bismilu i sure: Fatiha, Kevser, Ihlas, Felek i Nas. Također su trebali znati ezan i ikamet. Za nastavu iz arapskog pisma učenicima je bila na raspolaganju početnica *Elif bai arebi* Salih-ef. Abdića, dok je za obradu nastavnih cjelina iz vjeronaučnog gradiva bilo predviđeno da muallim koristi *Mali ilmihal* Sulejman-ef. Mursela na arebici s posebnim dodatkom pričica i pjesmica za ahlak. (Prvi izvještaj, 1932:69-70)

Što se dvogodišnjih mekteba tiče, nastavna osnova za prvi razred bila je ista kao i za jednogodišnji mekteb. U drugom razredu bilo je predviđeno učenje arebice prema *Uputi u početnu islamsku vjersku nastavu u osnovnim školama i mektebima* Salih-ef. Abdića. Uz to, po predmetima su se izučavale sljedeće vjeronaučne nastavne cjeline: akaid – prošireno o imanskim šartima; ibadat – prošireno o islamskim šartima: kelimei šehadet, namaz, post, zekat i hadž; klanjanje namaza: uvjeti za namaz, farzovi i sunneti pet dnevnih namaza, sastavni dijelovi namaza, zikr poslije namaza, sehvi sedžda, sedždei tilavet, šta kvari namaz i ostali namazi; ahlak – svrha života, dužnosti čovjeka prema: samom sebi, drugim ljudima, kralju, domovini i državi; opšte i posebne dužnosti te naredbe i zabrane u islamu. U drugom razredu dvogodišnjeg mekteba djeca su trebala ponoviti napamet naučeno iz prvog razreda, a zatim naučiti: Subhaneke, Etehijjatu, salavati, dova Rabbena atina, Kunut-dova, te sure: Vel-asri, Iza džae, Tebbet i Inna enzelnahu. Pri obradi svih nastavnih cjelina u dvogodišnjim mektebima muallimi su koristili iste udžbenke kao u jednogodišnjim mektebima s

tim što su učenici za uvježbavanje čitanja Kur'ana dodatno koristili *Mushafi šerif*. (Prvi izvještaj, 1932:71-72) U tu svrhu Salim-ef. Muftić¹⁰ pokrenuo je aktivnosti oko izdavanja *Mushafa*, što je realizirano 1937. godine kada je po prvi put u historiji Bosne i Hercegovine, u tiražu od 10 500 primjeraka, štampan *Mushaf* u izdanju Vakufske direkcije u Sarajevu. (Hadžić, 1968:44)

Provedena reforma mektepske pouke uskoro je počela davati rezultate. Analizirajući stanje u mektebima nakon završetka vjerske pouke 1939. godine, novine *Jugoslavenski list* navode da je uspjeh djece u Sarajevu između odličan i vrlo dobar te da organi Islamske zajednice mnogo čine na unapređenju mektepske nastave. (Krekić, 1939:6) U cilju objektivnog sagledavanja stvarnih rezultata reforme mektepske nastave od 1931. do 1939. kada je donesena *Uredba o mektebima*, potrebno je analizirati izvještaje o radu svih mekteba u Bosni i Hercegovini u naznačenom periodu, u gradskim i ruralnim sredinama, što nije tema ovog rada.

Uredba o mektebima iz 1939. godine

Nastavni plan i program za mektepsku pouku koji je Ulema-medžlis usvojio 22. jula 1931. godine ostao je na snazi do kraja Drugog svjetskog rata. U međuvremenu, Kraljevina Jugoslavija donijela je 1936. godine novi Ustav Islamske vjerske zajednice kojim je (čl. 207) bilo predviđeno: "U roku od dvije godine od dana stupanja na snagu ovog Ustava dužni su nadležni Ulema-medžlisi da propišu, a vakufsko-mearifski sabori da usvoje, svaki za svoje područje Uredbu o mektebima. Ta Uredba treba da pored opštih propisa o radu mekteba sadrži njihov nastavni plan, otvaranje, održavanje, zatvaranje mekteba, primanje prava i dužnosti učenika,

odredbe o nastavi i ispitima, posebna prava i posebne dužnosti upravitelja, nastavnika i ostalog osoblja, ukoliko to ne bude regulisano odnosnom Pragmatikom."¹¹ S ciljem požurivanja Ulema-medžlisa da donese *Uredbu o mektebima* u Ustavom predviđenom roku od dvije godine, Udruženje muallima s područja sarajevskog Ulema-medžlisa je na skupštini održanoj 16. augusta 1938. godine usvojio Rezoluciju u kojoj između ostalog stoji: "Muallimi punim pravom traže da se donose u zakonskom roku Uredba o mektebima po čl. 207 Ustava IVZ i da se prilikom njene izrade konsultuje Udruženje muallima, kao predstavnik struke koja će postupati po toj Uredbi." (Skupština, 1938:177) Ulema-medžlis u Sarajevu je, s nekoliko mjeseci kašnjenja, na sjednici održanoj 19. marta 1939. godine pod brojem 1891 donio *Uredbu o mektebima* koju je Vakufsko-mearifski sabor u Sarajevu usvojio na svojoj sjednici 4. aprila 1939. godine pod brojem 5891. (Uredba, 1939:190) *Uredba* je veoma detaljna i u 104 člana tretira sljedeće cjeline: opće odredbe, otvaranje i održavanje mekteba, nastava, učenici, nastavnici, dužnosti muallima, prava i prenadležnosti muallima, ocjenjivanje muallima, staranje o zdravlju muallima i učenika, uprava i nadzor, uprava mekteba, mektebski nadzornik, mjesni mektebski odbor, stručna nastavnička vijeća, mjesno nastavničko vijeće, sresko muallimsko vijeće, odnos mekteba prema džematlijama i porodici, organizacija mektebskih džemata i sistematizovanje muallimskih mjesta. U nastavku ćemo se dotaći samo onih članova *Uredbe* koji se tiču nastavnog procesa. U općim odredbama naglašava se da su mektebi početne islamske vjerske škole u kojima se predaje islamska vjeronauka i uči arapsko pismo, te da je zadatak mekteba da kod djece razvija vjerske i moralne osjećaje i nauči ih vjeri i lijepom islamskom

¹⁰ O doprinosu Salim-ef. Muftića za objavljivanje *Mushafa* i drugih mektepskih udžbenika vidi: Traljić, 1975:22.

¹¹ *Ustav Islamske vjerske zajednice Kraljevine*

Jugoslavije, čl. 207, online adresa: https://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1936.g.pdf (Dostupno, 6.2.2023)

vladanju (čl. 1). Ističe se da nastava u mektebima traje dok ne nastupi vrijeme redovne nastave u školi prema Zakonu o osnovnim školama (čl. 2). Umjesto ranijih jednogodišnjih i dvogodišnjih mekteba, prema ovoj *Uredbi* nastava u mektebu traje dvije godine u mjestima gdje ima osnovna škola, a u mjestima gdje nema osnovne škole nastava se produžuje za jednu godinu u kojoj se imaju obraditi osnovni elementi iz narodnog pisanja i računa (čl. 5). U mekteb se upisuju sposobna djeca od navršene pete do navršene osme godine (čl. 37). Školovanje u mektebima redovno traje devet mjeseci od 16. septembra do 16. juna (čl. 35). *Uredbom* se nije mijenjala nastavna osnova i raspored gradiva koji je usvojen na sjednici Ulema-medžlisa 22. jula 1931. godine, s tim da je broj predmeta proširen. Prema *Uredbi* nastavni predmeti u svim mektebima su: arapsko pismo, akaid, ibadat, ahlak, ručni rad i gospodarstvo (čl. 27). Uz to, kao što je naglašeno, ukoliko u mjestu u kojem ima mekteb nema škole, nastava se produžavala za jednu godinu u kojoj se učilo ćirilčno i latinčno pismo te račun (matematika). Nastava u mektebima bila je obavezna za svu djecu, a roditelji koji nisu vodili brigu o prisutnosti djece na nastavi mogli su biti kažnjeni globom (čl. 41). (*Uredba*, 1939:168-175) *Uredba o mektebima* koju je Ulema-medžlis usvojio 1939. godine detaljno je uredila sva pitanja oko školovanja djece u ovim

obrazovnim ustanovama, ali su početak Drugog svjetskog rata i događaji koji su uslijedili nakon rata zaustavili njegovu primjenu.

Zaključak

Ovaj kratki historijski prikaz mektepske nastave otkriva svu kompleksnost islamskog osnovnog vjerskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Mektebi su, poput Bošnjaka koji su ih i u najtežim vremenima kada su bili zabranjeni, čuvali i njegovali, prošli trnovit put. Unatoč svemu, njihova temeljna svrha: poučavanje djece osnovama islamske vjere, čitanju Kur'ana i lijepom ponašanju, nije se mijenjala. Od dolaska islama u Bosnu i Hercegovinu nastavni proces u mektebu prošao je dug razvojni put. U prvim stoljećima osmanske vlasti muallimi su u sibjan-mektebima predavali po udžbenicima na arapskom i, uglavnom, turskom jeziku tako da su djeca prvo trebala naučiti terminologiju iz turskog da bi uopće mogla razumjeti muallima kada im objašnjava lekcije iz arapske početnice. Na primjeru iz Kulen-Vakufa u radu smo pokazali koliko je proces učenja arapskog pisma bio komplikovan. Po ugledu na utjecajnu Birgivijinu *Vasijetnamu*, početkom XIX stoljeća počinju se pojavljivati prvi ilmihi – mektepski udžbenici na bosanskom jeziku pisani arebicom, čime je pokrenut proces reforme mektepske nastave. Austrougarskom

okupacijom jača svijest o potrebi reforme mektepske nastave. U tom smislu od 1890. godine u gradovima i većim mjestima počinju se otvarati reformirani mektebi-ibtidajje koji su trebali djeci ponuditi kvalitetno vjersko obrazovanje, a tamo gdje nije bilo osnovnih škola, i osnove iz računa (matematike) te čitanja i pisanja na latinici i ćirilici. Budući da je do 1930. godine i usvajanja Ustava Islamske zajednice većina bošnjačke muslimanske djece pohađala sibjan (nereformisane, stare) mektebe, Ulema-medžlis je 1931. godine donio odluku da se svi mektebi tretiraju na isti način, tj., bez podjela na sibjan-mektebe i mektebi-ibtidajje, te da se u mjestima gdje nema narodne osnovne škole, ili gdje postoji škola, ali se za drugi razred prijavi barem 20 učenika, otvore dvogodišnji mektebi. S druge strane, jednogodišnji mektebi trebali su se otvoriti u svim ostalim mjestima ako se u njih upiše minimalno 20 učenika. Također, Ulema-medžlis je na sjednici održanoj 22. jula 1931. godine usvojio Nastavni plan i program za jednogodišnje i dvogodišnje mektebe s rasporedom gradiva. Iako je Ulema-medžlis 1939. godine donio *Uredbu o mektebima*, Nastavni plan i program za mektepsku nastavu iz 1931. godine, uz proširivanje s predmetima: ručni rad i gospodarstvo, ostao je na snazi do 1947. godine, kada je pod pritiskom komunističkih vlasti usvojen novi Plan rada u mektebima.

Literatura

- Alić, Husein (1942). "Starinski mekteb". *Osvit*, 42-43, 7.
- Bogičević, Vojislav (1965). *Istorija razvika osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrougarske uprave (1463-1918)*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika BiH.
- Brdar, Mensur (1985). "Reforme osnovnog muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini u svjetlu tri prosvjetne ankete (1910-1922)". *Islamska misao*, VII, 73, 24.
- Ćurić, Hajrudin (1983). *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Sarajevo: "Veselin Masleša".
- Duranović, Elvir (2017). "Alhamijado Ilmihal Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka". *Analiza GHB*, XXXVIII, 263-300.
- Durendiš (Osman Nuri Hadžić) (1906/07). "O reformi naše nastave". *Behar*, VII, 15, 170-173.
- Hadžić, Ibrahim (1968). "Neke zanimljivosti o Kur'anu i Mushafu". U: *Takvim za godinu 1969. (hidžretsku 1388-1389)*. Sarajevo: Izvršni odbor Udruženja ilmije u SRBiH, 44.
- Hasanović, Bilal (2004). "Prva islamska prosvjetna anketa (1910-1911)". U: *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, II, 2, 172-173.
- Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906.* (1906). Zagreb: C. I. K. Zajedničko ministarstvo finansija.
- Kasumović, Ismet (1991). "Bergivija na bosanskom jeziku". *Islamska misao*, XIII, 150, 22-28.

- Kasumović, Ismet (1999). *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*. Mostar: Islamski kulturni centar.
- Kemura, Ibrahim (1969). "Prva štampana knjiga arebicom na našem jeziku (Omer ef. Humo i njegov prosvjetni rad)". *Glasnik VIS-a*, XXXII, 5-6, 208-223.
- Krekić, H. (1939). "Za unapređenje mektebske nastave". *Jugoslavenski list*, XXII, 164, 6.
- (1891). "Mektebi ibtidaiije u Mostaru". *Bošnjak*, I, 17, 3.
- (1922). "Naša vjeronaučna obuka (nastavak XV)". *Pravda*, IV, 60, 2.
- Serdarević, Muhamed Seid (1914). "Riječ dvije o našim mektebima". *Misbah*, II, 22, 4-5.
- Sokolović, Osman A. (1955). *Pregled štampanih djela na srpsko-hrvatskom jeziku muslimana Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: "Veselin Masleša".
- (1913). "Propisi o obaveznom pohađanju mektebi-ibtidaija za muslimansku djecu u Bosni i Hercegovini". *Vakat*, god. I, br.: 27, 28, 29, 30, 31, str. 1-2.
- (1932). *Prvi Izvoještaj o radu Ulema-medžlisa u Sarajevu*, Sarajevo, Traljić, Mahmud (1975). "Velikani naše prošlosti Salim ef. Muftić". *Zemzem*, VIII, 1-2, 22.
- (1927). "Uredba o nastavi u muslimanskim vjerskim zavodima". *Novi Bebar*, I, 21, 341-342.
- (1928). "Uređenje naše vjerske nastave". *Pravda*, VIII, 8, 2.
- Ustav Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*. Čl. 207, online adresa: https://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e-iz_1936.g.pdf (Dostupno, 6.2.2023)
- (1938). "Skupština Udruženja muallima u Sarajevu". *El-Hidaje*, II, 11-12, 177.
- (1939). "Uredba o mektebima". *Glasnik IVZ*, VII, 5-6, 190.
- "Zaključak glede ustanovljenja mektebi ibtidaija", Arhiv GHB biblioteke, ZVP-5, 1112, od 23. marta 1890.

الموجز

ألفير دورانوفيتش

تطور التعليم الديني في الكتاتيب في البوسنة والهرسك حتى نهاية الحرب العالمية الثانية

يتبع الكاتب في مقاله تطور التعليم الديني في الكتاتيب منذ قيام الحكم العثماني في البوسنة والهرسك وحتى نهاية الحرب العالمية الثانية. لم يكن التعليم الديني في الكتاتيب في البوسنة والهرسك إبان الحكم العثماني يختلف عن باقي أجزاء البلاد، وكان الغرض الأساسي منه أن يتعلم الأطفال تلاوة القرآن وأساسيات التعليم الديني. وقد حدث أول إصلاح حقيقي للتعليم الديني في الكتاتيب في أواخر القرن التاسع عشر مع إنشاء الكتاتيب الابتدائية، في البداية في مراكز المدن، لينتشر بعد ذلك في معظم مدن البوسنة والهرسك. يعرض الكاتب في المقال الوثائق التي أنشئت بموجبها الكتاتيب الابتدائية الأولى، ثم يتابع الإصلاحات التي حدثت في مناهجها حتى إغلاقها سنة 1931. وقد أولى الكاتب اهتماماً خاصاً بأول استطلاع للرأي حول التعليم الإسلامي، والذي نتج عنه البدء في إصلاح التعليم الديني في كتاتيب الصبيان الابتدائية والكتاتيب الابتدائية التي خضعت للإصلاح. وقد استمر التقسيم إلى هذين النوعين من الكتاتيب حتى عام 1931، عندما تم اعتماد منهاج موحد لجميع الكتاتيب في البوسنة والهرسك. واستمر تطبيق هذا المنهاج مع بعض التوسعات الطفيفة حتى نهاية الحرب العالمية الثانية.

الكلمات الرئيسية: الكتاتيب، الكتاتيب الابتدائية، كتاتيب الصبيان، التعليم الديني في الكتاتيب، إصلاح التدريس في الكتاتيب، الاستطلاع الأول للرأي حول التعليم الإسلامي.

Summary

DEVELOPMENT OF MACTAB CLASS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA UNTIL THE SECOND WORLD WAR

The author here presents a study of the development of the maktab class since its establishment during the Ottoman rule in Bosnia and Herzegovina until the end of the Second World War. During the Ottoman period, the local maktab class education was no different from the maktab education anywhere else in the empire. Its primary goal was to teach children reading the Qur'an and basic religious studies. The first real reform of maktab education took place by the end of the 19th century with the foundation of *maktabi-ibādiyyah* – reformed maktab, first in main cities and later in most places in Bosnia and Herzegovina. The author here presents the documents on the bases of which the first *maktabi-ibādiyyah* were established and then he analyses all the reforms of the Teaching Plan and Program therein until these institutions were closed down in 1931. He particularly focuses here on the First Islamic educational survey which initiated the reform of the maktab class in elementary *sibjan maktab* and in reformed *maktabi-ibādiyyah*. These were the two types of maktab classes that existed until 1931 when a unitary Teaching Plan and program for maktab classes was adopted for all the maktabs in Bosnia and Herzegovina. This Teaching Plan and Program, with minor amendments, remained effective until the end of the Second World War.

Keywords: makteb, maktebi-ibtidaiyyah, sibjan-makteb, makteb class, the reform of maktab class, the First Educational survey